

ПОСИЛАННЯ

1. Жданович Я. Письмо в редакцию / Я. Жданович // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 28 августа. – С. 6.
2. Макаренко М. Біля Чернігівського Спасу / М. Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, статті, матеріали / [за редакцією акад. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 184–196.
3. Моргилевский И. О научном исследовании Спаского собора в Чернигове / И. Моргилевский // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 22 сентября. – С. 3.
4. Наукові установи та організації УСРР. – Харків: Видання Державної Планової Комісії УСРР, 1930. – 404 с.
5. Шамрай С. [рецензія], Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України / С. Шамрай // Україна. – 1930. – Січень – лютий. – С. 178–180.
6. Таранушенко С.А. Український музей. Збірник [рецензія] / С.А. Таранушенко // Червоний шлях. – 1928. – № 8. – С. 210–211.
7. Глушко С. В. Дубровський. Селянські рухи на Україні після 1861 р. [рецензія] / С. Глушко // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С. 112–113.
8. Хвиля А.А. Про музеї / А.А. Хвиля // Образотворче мистецтво – К.; Харків, 1934. – Альманах 2. – С. 19–20.
9. Фалькович И. К истории советского востоковедения на Украине / И. Фалькович // Народы Азии и Африки. – 1966. – № 4. – С. 270–278
10. Дмитрієнко М. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1995. – Частина II. – С. 368–370.
11. Заремба С.З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С.З. Заремба, О.Б. Коваленко // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104–112.
12. Биковський Л. Василь Дубровський (1897–1966): [Некролог] / Л. Биковський // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97.
13. Бульбенко Ф. Професор Василь В. Дубровський / Ф. Бульбенко // Свобода (Нью-Йорк, США). – 1966. – Ч. 91 – С. 2.; Ч. 92. – С. 2, 4.
14. Світлій пам'яті проф. В. Дубровського // Церква й життя (Чикаго, США). – 1966. – № 4. – С. 26–27.
15. Ohloklyn O. Ukrainian Historiography, 1917–1956 / O. Ohloklyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. V–VI. – P. 307–435.
16. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії (1931–1941) / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Видавництво ВУАН, 1958. – Ч. 2. – 211 с.
17. Міллер М. Доля українських археологів під Советами / М. Міллер // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Париж, 1962. – С. 112–126.
18. Матяш І.Б. Василь Дубровський / І.Б. Матяш // Істориографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 384–405.
19. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівисти Чернігівщини 20–30-х рр. / О.Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–112.
20. Курас Г. Хотів одного – бути вільним (До 40-ліття від дня смерті проф. Василя Дубровського) / Г. Курас // Свобода (Нью-Йорк, США). – 2006. – № 43. – С. 9–10.
21. Зуб Т. Видатні архівісти Чернігівщини / Т. Зуб // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – С. 236–243.
22. Морозова А. Люби та знай свій рідний край (К 75-літтю конференції по краєведінню) / А. Морозова // Пульс неділи (Чернигов). – 1999. – 25 листопада. – С. 17.
23. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.В. Ткаченко. – Чернігів, 1995. – 178 с.
24. Астаф'єв О.Г. Василь Дубровський / О.Г. Астаф'єв // Просвіта. – 1997. – № 19 (63). – С. 2.
25. Чабан М. Учений земляк... / М. Чабан // Вісті Борзнянщини (Борзна). – 1999. – 16 січня. – С. 2.
26. Історик Василь Дубровський // Український історичний календар 1996 р. / [під редакцією П.П. Толочка]. – К., 1995. – С. 125–126.
27. Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В. Дубровського) / Г. Курас // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1 (73). – С. 136–141.
28. Ципляк Н.О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Н.О. Ципляк. – Чернігів, 2012. – 163 с.
29. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / Ю.М. Кочубей. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – 544 с.

30. Білокінь С.І. Музей України (збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали / С.І. Білокінь; 3-тє видання, доповнене – К.: Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Інститут історії України НАН України, 2006. – 476 с.

31. Акуленко В.І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України // В.І. Акуленко. – К.: Юстініан, 2013. – 608 с.

32. Чернікова І.В. Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / І.В. Чернікова. – Харків, 2007. – 298 с.

33. Рябокобила О.О. Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-ті роки XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / О.О. Рябокобила. – Харків, 2001. – 189 с.

34. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. – К.: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України, 2009. – 530 с.

35. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні / Р.В. Маньковська – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 140 с.

36. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в XX – на початку XXI ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Т.О. Чугуй. – Харків, 2008. – 323 с.

37. Скоробагатів А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А.В. Скоробагатів. – Харків: Прапор, 2004. – 368 с.

38. Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973) / І.В. Верба. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 324 с.

39. Казимір В.А. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.В. Дубровського в Україні: автореф. дис. ... на здобуття наук ступеня канд. історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Казимір. – Чернігів, 2013. – 19 с.

Казимир В.А. Особенности презентации жизни и деятельности Василия Дубровского в историографии

Статья посвящена особенностям презентации репрессированного украинского историка и общественного деятеля В.В. Дубровского (1897–1966) в историографии.

Ключевые слова: В.В. Дубровский, Чернигов, историография.

Kazymir V.A. Specific of Vasyl Dubrovsky's life and activity presentation in historiography

The article is devoted to the Ukrainian historian and public figure V.V. Dubrovsky's life and activity presentation in historiography (1897 – 1966).

Key words: V.V. Dubrovsky, Chernihiv, historiography.

20.03.2017 р.

j

УДК 94 (477.52) «1932/1935»

М.В. Горох

РОМЕНСЬКА КРАМНИЦЯ «ТОРГСИН» (1932–1935 РР.)¹

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування крамниці «Торгсин» у Ромнах. Особлива увага приділена організаційній структурі, характеристиці її роботи, аналізу показників виконання валютного плану та плану реалізації товарів.

Ключові слова: система «Торгсин», Ромни, крамниця, організаційна структура.

Перша половина 1930-х рр. ознаменувалася рядом важливих змін в соціально-економічному житті УСРР, які прямо чи опосередковано привели до однієї з найбільших трагедій – Голодомору 1932–1933 рр. Вона посила особливе місце у пам'яті людей та забрала життя

1. Стаття підготовлена за підтримки Holodomor Research and Education Consortium (Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta).

Фото 1. Місце, де з 1932 по 1935 роки розташовувався Роменський універмаг «Торгсин». Будинок знесли у післявоєнні роки. Сучасна адреса – бульвар Шевченка, 9. Фото 2011 р.

мільйонів наших співвітчизників. Саме в цей період на історичній арені з'явилася організація під дивною назвою – «Торгсин», що утворилася від російського словосполучення «торговля с иностранцами». Для більшості радянських громадян це було місце, де в обмін на золоті чи срібні монети, побутові вироби з коштовних металів, діаманти, іноземну валюту можна було придбати буханець хліба чи мішок борошна.

Десятиліттями історія Торгсину залишалася поза увагою дослідників. Перші наукові розвідки, в яких об'єднання почали цілеспрямовано вивчати, з'явилися після розпаду Радянського Союзу. Основними фахівцями з даної проблематики є О.О. Осокіна та В.І. Марочко, доробок яких налічує одну монографію та з три десятки статей [1]. Цікавість у дослідників викликає так званий регіональний напрямок, у межах якого вивчається історія Торгсину на рівні республік, областей (краю), районів чи окремих населених пунктів. Започаткував його український історик В.І. Марочко своїми працями, які присвячені Київській обласній конторі «Торгсин» [2], а розвинули – І.В. Павлова, О.Ю. Орешкін, О.Ю. Мельничук, І.В. Шуйський, О.Д. Попов та інші [3]. Однак вони майже не звертаються до питання функціонування окремих крамниць. Натомість саме низова ланка в структурі об'єднання ставала визначальною в з'ясуванні успішності організації, ефективності прийнятих нею рішень, зацікавленості населення в системі, виявленні недоліків та помилок.

Отже, метою даної розвідки є спроба дослідити процес становлення та функціонування філії Торгсину у Ромнах. Місто було центром Роменського району, який на 1 січня 1932 р. займав територію у 1228,1 км² з населенням 98,5 тис. осіб, з них у райцентрі проживало 22,5 тис. [4, с. 7; 5, с. XXXVII]. Об'єктом дослідження є Роменський

універмаг «Торгсин», а предметом – обставини створення філії системи, його господарська діяльність, виконання валютного плану та плану продажу товарів. Робота ґрунтується на невідомих документах, що зберігаються в архівах Києва, Чернігова, Сум, Ніжина, Харкова. Хронологічні рамки обмежені часом існування торговельного пункту (1932–1935 рр.).

Представництво Торгсину в Ромнах було одним з найпотужніших на Чернігівщині. У березні 1933 р. на нього припадало 14,3% усіх валютних надходжень Чернігівської облконтори «Торгсин» [6, арк. 13]. Заданими промислово-фінансового плану на 1934 р. обіг осередку мав становити не менше 40,8 тис. крб. [7, арк. 74]. Філія об'єднувала універмаг, два

склади та до двох пунктів скуповування цінностей. До грудня 1932 р. вона перебувала у складі Харківської облконтори «Торгсин». Рішення ж підпорядкувати її новоствореній обласній конторі з центром у Чернігові було офіційно закріплено наказом № 165 по ВУК «Торгсин» від 21 листопада 1932 р. [8, арк. 55].

Торговельний пункт об'єднання у райцентрі розпочав свою роботу 16 серпня 1932 р., розмістившись в окремому будинку за адресою вулиця Шевченка, 3 [9, арк. 35]. На шпальтах місцевої газети «Радянське життя» за 14 грудня 1932 р. зустрічаємо оголошення наступного змісту: «Роменська філія Всесоюзного об'єднання для торгів з чужоземцями «Торгсин» має для продажу великий вибір краму імпортного та експортного, одержано багато сезонних товарів: мануфактуру, взуття, трикотаж, готовий одяг, а також харчові продукти: борошно, крупу, жири, цукор, гастрономію. Крам відпускається в необмеженій кількості. Ціни знижено на 20–40%. Кожен громадянин може купити за лом побутового золота, золото старого карбування, чужоземну валюту, та за переказами з закордону. Крамниця відчинена щоденно з 9 год. ранку до 6 год. вечора» [10].

Питанню реклами обласне керівництво Торгсину приділяло особливу увагу. Директору Роменського універмагу рекомендували, крім газет, активно залучати до цього радіо та журнали. У грудні 1933 р. в райцентр надіслали 25 екземплярів оголошень, які планувалося розмістити по сільрадах, правліннях колгоспів, у місцях великого скупчення людей [11, арк. 59]. Приваблювати покупців мали вітрини при торговельних пунктах. Однак у Ромнах вони радше відлякували тих своїм брудом, обрізками сиру замість продовольчих товарів, роєм мух [12, арк. 109 а]. Крамниця конче потребувала ремонту. Звичайно Торг-

син виділяв на це кошти, але суми були невеликими та надходили несвоєчасно. Так, у 1935 р. на ремонт магазину асигнували 4 тис. крб., з яких станом на 1 вересня використали не більше 970 крб. [13, арк. 258].

Спогади про універмаг віднаходимо у розповідях очевидців тих подій. Уродженка с. Протасівка (нині у складі с. Сміле) Роменського району Сумської області Варвара Логан (1915 р. н.) пригадувала: «У Ромнах у той час, коли я була на тих курсах, то спостерігала, як тут на Шевченківському бульварі був торгсин, й біля цього торгсину коли я проходила, то завжди повно людей в черзі стояло. В черзі стояли до торгсина, а тут на хіднику сиділи люди, хоч кожного разу поліція їх проганяла, й можна було спостерігати кожного ранку, як підбирали цих людей» [14, с. 259]. Черги були своєрідною «візитівкою» системи. Інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А. І. Черніковський доповідав у січні 1933 р.: «Поблизу крамниці щоденно чекає натовп покупців до ста осіб, багато приїжджих очікують по три доби і не можуть дочекатися... При відкритті натовп покупців винятково прямує в бакалійний відділ» [15, арк. 76]. Відвідувачі потрапляли до тісного, досить брудного, не прикрашеного гаслами чи портретами приміщення. Єдина прибиральниця, яка до того ж виконувала функції кур'єра, не встигала підтримувати його в чистоті. Черги очікували на людей і всередині універмагу. Потрапивши, наприклад, до бакалійного відділу, покупцю доводилося ще мінімум двічі відстояти в них: спочатку до заввідділом, який випишував чек, а потім до фасувальника, щоб отримати товар. Останній, до речі, не встигав всіх обслуговувати, тому відвідувачі хвилювалися, обурювалися, в приміщенні стояв гармидер і галас.

Загальний стан універмагу оцінювався як «незадовільний». Інспектор пунктів скуповування Чернігівської облконтори «Торгсин» М. І. Мірецький, обстеживши його 24 червня 1933 р., порадив відпускати товари промислової та продуктової груп у різних кімнатах. Однак наявне приміщення не дозволяло це зробити. Директор Роменського універмагу «Торгсин» спробував виклопотати у місцевої влади будівлю крамниці Чернігівторгу, однак перемовини зайшли у глухий кут [16, арк. 31]. Та все ж таки наполегливість керівника осередку дозволила відкрити у місті спеціалізовану філію магазину. Принаймні вона точно працювала у лютому 1934 р. Ймовірно недовго, адже більше про неї в документах не згадується [17, арк. 22].

Графік роботи універмагу, особливо у перший рік функціонування, був достатньо напруженим. Упродовж другого кварталу 1933 р. його персонал працював без вихідних, але цього виявилось замало. Відвідувачі вимагали збільшення тривалості робочого дня осередку. Згаданий вже інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А. І. Черніковський вважав за необхідне відкривати крамницю не пізніше 8 год. ранку та працювати у півтори зміни. Такої ж думки дотримувався інспектор пунктів скуповування Чернігівської облконтори «Торгсин» М. І. Мірецький, про що зазначив у відповідному акті, датованому 24 червня

Фото 2. Торгсинівське оголошення в газеті «За більшовицький колгосп». 17 жовтня 1933 р.

1933 р. [15, арк. 76 зв.; 16, арк. 31 зв.].

Всі продовольчі та промислові товари об'єднання зберігалися у кількох складських приміщеннях загальною площею 520 м². За свідченнями інспектора А. І. Черніковського, у січні 1933 р. універмаг в Ромнах користувався трьома складами. Вони були світлими, сухими, проте потребували косметичного ремонту (передусім побілки), облаштування полиць і засіків [15, арк. 76 зв.]. За окремі приміщення об'єднанню доводилося вступати у боротьбу з іншими організаціями та місцевою владою. 13 вересня 1933 р. директор Роменського універмагу «Торгсин» поскаржився на міську раду, яка спробувала передати ввірений йому склад об'єднанню Заготзерно для зберігання цукру, борошна і круп. Реакції від обласного керівництва організації довелося чекати недовго. Вже за два дні в Ромни надійшов лист, яким заборонялося займати торгсинівський склад без надання філії рівноцінної заміни [18, арк. 12–13].

Підсобні приміщення Торгсину знаходилися в антисанітарному стані. Сприяло цьому невміле, ба навіть недбале ставлення персоналу до зберігання товарів. У жовтні 1934 р. мішки з борошном і крупами розміщувалися поряд з бочками з оселедцями, у ємності з соняшниковою олією плавали мухи, ваги через забрудненість давали значну похибку при зважуванні [12, арк. 109 а.]. За три місяці ситуація якісно не покращилася. Оселедці продовжували важити на несправних вагах, які до того ж заїдали. Крізь вікна, які щільно не закривалися, в приміщення затікала вода, що з настанням відлиги загрожувало намоканням товарів і псуванням підлоги. Реальною залишалася загроза збитків через наявність на складах пацюків, з якими ніхто не боровся. Свої враження від побаченого інспектори та члени різноманітних комісій залишали в книзі скарг, проте її сторінки не були пронумеровані, прошиті та скріплені печаткою, що дозволяло адміністрації філії у будь-який момент позбутися небажаних записів [13, арк. 15 зв.].

Валютні цінності населення зносило до спеціальних пунктів скуповування цінностей. Їхня кількість в місті не була сталою. У червні 1933 р. в Ромнах працювало два скупункти (один приймав побутове золото, інший – срібло, золоті монети та іноземну валюту). Цього виявилось недостатньо. У повідомленні голови Роменського районного виконавчого комітету Каневського від 4 липня 1933 р. зазначалося, що люди по 5–6 днів сто-

яли під пунктами скуповування цінностей, щоб здати свої коштовності [11, арк. 16]. Інспектор Чернігівської облконтори «Торгсин» М.І. Мірецький в акті перевірки універмагу від 24 червня 1933 р. вказував на необхідність відкриття додаткового скупункту в місті. До речі, роботу приймача золота він оцінив на «добре», натомість до касира, який скуповував монети, мав претензії [16, арк. 31]. На думку голови Роменського РВК Каневського, міській раді слід було повністю передати Торгсину будинок, в якому розташовувався універмаг, виселивши звідти міську залізничну станцію. Водночас пункт скуповування цінностей він рекомендував перенести до більш просторого приміщення, прибравши його з-під стін райвиконкому. Позитивні зрушення в роботі скупунктів зафіксували 21 липня 1933 р., коли вони об'єдналися в один [11, арк. 16; 19, арк. 27; 20, арк. 27].

Золото об'єднання скуповувало у великому, світлому та зручному для роботи приміщенні поряд з універмагом на розі вулиць Шевченка та Луценка (офіційна адреса – вул. Шевченка, 1). Щодня скупункт отримував від відвідувачів валютних цінностей на 100 крб., хоча озвучена сума не була сталою. Вона могла суттєво змінюватися як у бік збільшення, так і зменшення [21, арк. 44]. Своїх перших відвідувачів оцінювач починав обслуговувати о 9 год. ранку. Загальна тривалість його робочого дня не перевищувала шести годин. Про актуальні ціни на валютні цінності покупці мали дізнаватися зі спеціальних прейскурантів, яких в скупункті, попри рекомендації облконтори, так і не облаштували [11, арк. 55].

Агентство з оформлення переказів розмістилося у тісній загальній кімнаті разом з іншими співробітниками філії, але знали про це одиниці. На вулиці не було жодного вказівника, а вхід до нього був з двору. Старший інспектор управління закордонних операцій ВУК «Торгсин» А.С. Краснопольський рекомендував перенести агентство до окремої кімнати, облаштувати там робоче місце для працівників, поставити стільці або лаву для зручності відвідувачів [21, арк. 41 та зв.]. Цінні документи та бланки оцінювачів і касирів зобов'язували зберігати у вогнетривкій шафі, якої в Роменському універмазі не було. Допоки необхідне обладнання підшукувалося, керівник Харківської облконтори «Торгсин» Ф.П. Зазулінський (у листі від 25 грудня 1932 р.) пропонував складати їх в залізний ящик, який пригвинчувався до підлоги. Проте і такий предмет інтер'єру був відсутній в крамниці [15, арк. 76; 22, арк. 6].

У вересні 1933 р. універмаг обслуговували 24 співробітника. За півроку їхня кількість зменшилася до 18, у вересні 1934 р. – до 16, у січні та червні 1935 р. – до 14 та 11 відповідно [23, арк. 66; 24, арк. 21; 25, арк. 4; 26, арк. 40; 27, арк. 4]. На початку 1935 р. утримання директора, двох заввідділами, 4 продавців, 3 працівників касово-контрольного апарату й 4 охоронців обходилося Торгсину в 1,6 тис. крб. [27, арк. 4]. Кожний п'ятий працівник крамниці перебував у лавах партії чи комсомолу, а понад 70 %

Фото 3. Торгсинівське оголошення в газеті «За більшовицький колгосп». 11 червня 1933 р.

здобули лише початкову освіту. Що стосується національного складу, то він не відзначався строкатістю. У вересні 1933 р. в універмазі працювало по десять українців та євреїв, троє росіян і один білорус. За шість місяців картина майже не змінилася. В осередку значилися вісім українців, семеро євреїв і два росіянина [25, арк. 4; 26, арк. 40].

Обов'язок підбирати або рекомендувати кандидатів, які б відповідали рівню Торгсину, покладался на Роменський РПК і районний відділ праці. Це мали бути найкращі працівники системи державної торгівлі чи кооперації. Прийом на роботу здійснювався без дотримання всіх норм процедури. Відсутність трудових списків і анкет на співробітників сприяла проникненню в Торгсин так званого «ворожого елементу». Так, посаду завідувача виробничим відділом крамниці обійняв працівник з судимістю. Якщо відсутність подібних документів у серпні 1932 р. можна було пояснити клопотами організаційного періоду, то надалі інакше як злочинна недбалість це не називали. У листопаді 1933 р., за словами керівника відділу кадрів Чернігівської облконтори «Торгсин», Роменський універмаг продовжував оформлювати робітників без трудового списку та рекомендацій від двох членів профспілки для безпартійних [28, арк. 312; 16, арк. 107].

Дрібні крадіжки, обважування та обмірювання клієнтів були типовими порушеннями, до яких вдавалися працівники крамниці. Часто їх виявляли під час проведення інвентаризації. Упродовж 1933 р. в Роменському універмазі «Торгсин» зафіксували розтрат аж на 42 тис. крб. [29, арк. 91]. У наступні роки підсумкові цифри стали значно скромнішими. Так, за чотири місяці 1934 р. прорахунки касирів завдали збитків осередку всього на 13 крб., а станом на 1 липня 1935 р. нестача по промисловому відділу універмагу не перевищувала 6 крб. [30, арк. 43; 31, арк. 100 зв.]. До крамниці регулярно заходили спекулянти, які пропонували довірливим відвідувачам придбати у них бони чи товарні книжки. Вони не ховалися, працювали відкрито, ігноруючи навіть присутність завідувача продовольчої групи осередку М.І. Гафта. Не справлялися з покладеними на них обов'язками й охоронці, які допустили пограбування

універмагу в ніч з 14 на 15 листопада 1934 р. [32, арк. 172]. У жовтні того ж року за зловживання своїм становищем з роботи зняли чотирьох основних співробітників філії на чолі з директором, яких спробували притягнути до кримінальної відповідальності. Однак не варто перебільшувати ефективність цих заходів. Рішень по окремим справам доводилося очікувати роками, що дозволяло підозрюваним уникати покарання [12, арк. 178; 33, арк. 39 зв.].

Окрему групу працівників становили приймальники цінностей. Восени 1933 р. скуппункт обслуговували два оцінювачі та контролер [20, арк. 27]. Володимир Сенник (1924 р. н.) пригадував: «Вижили ми завдяки тому, що в сім'ї були деякі цінні речі. Ще до революції мама працювала в Одесі в наймах і купила там два золоті хрести. Здали до торгсину також два срібних Георгіївських хрести і медалі батька, декілька срібних ложок і срібні карбованці, штук 25. Мати розказувала, що в Ромнах у торгсині золото й срібло приймав єврей. За срібний підстаканник він дав цілу гарну велику буханку хліба. Яким же смачним був той хліб! Смак його я пам'ятаю й тепер» [34, с. 190]. Кваліфікація оцінювачів часто не відповідала навіть мінімальним вимогам. Вони порушували чинні інструкції та правила, зловживали становищем. Замінити їх більш кваліфікованими працівниками дозволялося лише Держбанку, який мав для цього і вільні кадри, і асигнування, але не бажання. Так, у січні 1935 р. приймальник цінностей у Роменському універмазі «Торгсин» відмовлявся працювати у вихідні дні, коли торговельний пункт обслуговував відвідувачів. У квітні того ж року посада приймальника-оцінювача в місті взагалі була вакантною [13, арк. 66 зв.–67, 116 зв.].

Єдиний працівник, який обслуговував агентство з оформлення грошових переказів з-за кордону, свій робочий день розпочинав о 9 год. ранку, а вже опівдні переходив до виконання зовсім інших функцій. Короткий робочий день в агентстві пояснювався малою кількістю переказів (зрідка більше 200 на місяць) та відсутністю черг. Він оформлював лише перекази, натомість товарну книжку видавав інший співробітник універмагу – старший касир [21, арк. 43–44]. Кваліфікація касирів викликала нарікання. Не всі вони, наприклад, вміли відрізнити справжні товарні книжки від підробок [35, арк. 204].

Вразливим місцем у роботі агентства було зростання кількості незатребуваних переказів. Якщо у квітні 1933 р. їх нараховувалося 77 на суму 1329 крб., то у вересні – 109 на 1140 крб. Два з трьох переказів лежали неоформленими по місяцю, кожен третій – більше 50 днів. Частина з них надійшла до Роменського універмагу «Торгсин» ще у 1932 р., вони не були передані адресатам чи повернені відправникам [21, арк. 41 та зв., 43, 48.]. Працівники філії регулярно нагадували клієнтам про небезпеку втратити кошти, якщо вчасно не оформити переказ, для чого залучали місцеву пресу. 17 жовтня 1933 р. на сторінках газети «За більшовицький колгосп» з'явилося оголошення з закликом до 1 листопада звернутися до агентства

та оформити перекази з-за кордону, інакше кошти повернуться відправнику [36]. Таку ініціативу обласне керівництво не оцінило, порадивши щоденно надсилати адресатам повторні повідомлення про надходження переказу з кур'єром (в межах міста) або рекомендованим листом, але в жодному випадку не через пресу. Фіксувалися затримки з передачею в банк списків незатребуваних переказів, через що ті не могли зв'язатися з відправниками, уточнити адресу адресата, визначитися з подальшими діями у випадках, коли одержувач помирав. Основними причинами, які сприяли цьому, називали відсутність кваліфікованого інструктажу, картотек і алфавітного переліку отриманих філією переказів.

Наявних штатних одиниць не вистачало для обслуговування стаціонарних об'єктів об'єднання. Незважаючи на це, кількох з них доводилося прикріплювати до обслуговування фургонів роз'їзної торгівлі. Наприклад, у жовтні – грудні 1933 р. планувався виїзд до сусіднього Недригайлівського району з відвіданням сіл Хоружівка, Коровинці, Недригайлів. Поїздка тривалістю у 18 днів мала обійтися універмагу в 1,6 тис. крб. На перший квартал 1934 р. були заплановані виїзди до сіл Сміле, Перекопівка, Глинськ, Гаврилівка (Роменського району) та Коровинці (Недригайлівського району). 36 днів роботи фургону в цих населених пунктах коштували б системі 4,3 тис. крб. [37, арк. 29]. Зважаючи на досить значні суми, директор Роменського універмагу «Торгсин» М. А. Ітенберг доповідав: «Виїздів для торгівлі в інші місця не було і протягом вересня [1934 р. – М. Г.] не передбачається» [38, арк. 6 зв.].

Адміністрація універмагу постійно перевищувала ліміти на утримання філії (придбання канцелярських виробів, неекономне використання пакувальних матеріалів, необґрунтовані поштово-телеграфні витрати). Наприкінці грудня 1933 р. перевитрати по крамниці обраховувалися сумою в понад 2,7 тис. крб., у другому кварталі 1935 р. – 1,3 тис. Наведені показники були одними з найбільших по облконторі. Так, влітку 1934 р. на універмаг в Ромнах припадало 60 % всіх перевитрат торговельної мережі Торгсину в області [31, арк. 17 зв.; 39, арк. 74]. Лише за світло у 1935 р. Роменський універмаг щомісяця сплачував 225 крб., тобто більше ніж магазин у Чернігові, Ніжині або Прилуках [13, арк. 229 зв.]. Неповоротка бюрократична система управління не дозволяла швидко приймати рішення, змінювати ціни в залежності від кон'юнктури ринку, що також завдавало суттєвих збитків об'єднанню. Через погану поінформованість і власну неуважність персонал універмагу реалізовував окремі групи товарів дешевше або дорожче за їхню реальну вартість. Для уникнення непорозумінь облконтора рекомендувала виготовити спеціальний преїскурант та розмістити його у приміщенні універмагу, щоб кожен відвідувач міг з ним ознайомитися [15, арк. 76].

Зовнішній вигляд співробітників місцевого Торгсину неприємно вражав покупців. Так, продавці в універмазі були вдягнені у брудний одяг, а не чисті халати, на що в

січні 1933 р. звертав увагу інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А.І. Черніковський. Він порадив придбати для них десять нових халатів, але до його думки ніхто не дослухався. До питання відсутності спецодягу у продавців зверталися й пізніше. Його озвучив завідувач кадрів Чернігівської облконтори «Торгсин» І.Л. Розенберг на загальних зборах колективу Роменського універмагу, що відбулися 25 листопада 1933 р. [11, арк. 55; 15, арк. 76–77].

Широкого поширення набули заклики до організації соцзмагання між окремими працівниками, відділами, крамницями. Участь в них часто обмежувалася викликом, а ось до реальних дій більшість так і не доходила. Незважаючи на це, 27 жовтня 1934 р. співробітники Прилуцького універмагу «Торгсин» на зборах колективу вирішили позмагатися зі своїми колегами з Ромнів. Про початок соцзмагання було оперативно поінформовано на сторінках «Конкурсного листка конкурсної комісії Чернігівської облконтори» [12, арк. 162; 40, арк. 42 а; 41, арк. 117]. Кращих працівників об'єднання заохочувало грошовими преміями. Для цього директору універмагу виділяли 200–350 крб., які він розподіляв серед ударників. Самі ж керівники магазинів преміювалися окремо [42, арк. 58; 43, арк. 18].

Крамниця відчувала нестачу так званих «ходових» товарів. У липні 1934 р. Чернігівторг передав в Ромни партію жовтих черевиків «Бульдог», однак бажаних їх придбати в місті майже не було. Натомість борошно, яке користувалося підвищеним попитом у населення, надходило з переборами. Інколи траплялися досить кумедні ситуації. Так, коли адміністрація універмагу замовила партію взуття, більш привабливішого, на її думку, фасону, то за нез'ясованих обставин повторно отримала з Шостки загадані вище черевки «Бульдог» [12, арк. 109 а – 110 а.]. Товари продуктової групи, що надходили великими партіями, швидко псувалися, чому сприяли низька кваліфікація та бездіяльність персоналу торговельного пункту. Різноманітні акти та доповідні, складені за результатами перевірок чи інвентаризацій, рясніли повідомленнями про зіпсовані товари. 20 червня 1933 р. старший інспектор ВУК «Торгсин» Д.Б. Хазанов зазначав, що грибок і пліснява вразили два ящика лимонів і десять кілограмів копчених м'ясних виробів, криси погризли сім пачок печива та ящик шоколадних цукерок, неприємним запахом віддавала копчена риба [44, арк. 58]. Наприкінці жовтня 1934 р. зіпсованими вважали 15 коробок рибних консервів (кілька), 2,5 тони гречки, яка прогіркла та мала затхлий запах, 7 тон борошна пшеничного 75-відсоткового та 85-відсоткового помелу, понад 6 тон житнього борошна, 0,9 тон ячної крупи, 2,1 тис. літрів пісного масла. Про непридатність цих товарів до споживання засвідчили результати лабораторних досліджень, однак адміністрація не поспішала вилучати їх з реалізації [12, арк. 178 зв.]. Як наслідок, 21 жовтня 1934 р. громадянка Любкович привселюдно повернула в універмаг гречану крупу, що мала затхлий запах та була гіркою на

смак, чим дискредитувала Торгсин в очах інших відвідувачів. Винним у цьому зробили завідувача продовольчої групи універмагу М.І. Гафта, який не прибрав з полиць зіпсований товар [12, арк. 109 а].

Частина продуктів псувалася ще під час транспортування. Відповідальні торгсинівські працівники заплющували очі на це, свідомо заповнюючи склади неякісними товарами. Навесні 1935 р. в Роменський універмаг «Торгсин» надійшов цукор-пісок, який залізниця перевозила у вугільних вагонах. Уся партія цукру виявилася забрудненою вугільним пилом, але це не переконало персонал філії відмовитися від нього. Ретельного очищення від домішок потребувала квасоля, що прибула з Прилук, і цукор-рафінад. Ці та подібні товари недбало розміщувалися у складських приміщеннях. Відкриті мішки та ящики нічим не накривалися, що сприяло потраплянню в них комах, павуків, пилу. Варто зауважити, що керівництво універмагу все ж таки дослухалося до зауважень і, нехай із певним запізненням, намагалося виправляти недоліки [13, арк. 126, 138].

Безперечно найважливішою частиною роботи Торгсину було скуповування ним так званих валютних цінностей. Знайомлячись зі свідченнями очевидців, не можна не звернути увагу на схожість їхніх оповідей про об'єднання. Передусім до крамниць системи людей штовхала безвихідь – закінчення чи повна відсутність харчів. Житель м. Ромни Микола Анашин (1927 р. н.) з сумом констатував: «Щоб якось врятуватись, ті, у кого було золото, срібло, везли все це у спеціальні магазини – торгсини. Викачували з людей коштовності» [45, с. 854]. «Коли в нашій сім'ї закінчилося все, – згадував Олександр Ковтун (1925 р. н.) з Ромнів, – тоді <...> мати вирішила віднести свої гарні золоті сережки до Торгсину. Там вона виміняла їх на 4 фунта муки, сьогодні це приблизно 1,5 кг» [45, с. 854]. Трохим Лазоренко (1921 р. н.) з с. Українське (на той час – Ярошівка) Талалаївського району розповідав: «У нас дома теж не було чого їсти. Мій батько повітягував все золото, яке було: хрести, серги, цепки і одвіз конякою в Ромни, щоб обміняти на хліб» [46, с. 105]. Аналогічна доля спіткала у 1933 р. сережки Катерини Буряк (Онищенко) (1925 р. н.) [34, с. 185]. Про нестачу харчів переповідала й жителька с. Глинськ Роменського району Раїса Журавльова (1920 р. н.): «А 1933-й рік був неврожайним. Із самої осені вже не було чого їсти. Картопля була, а крупи закінчилися. Ні борошна, нічого. А в Ромнах був торгсін. Ми й поїхали туди. За дві каблучки дали кілограмів два гречки, кілограмів два пшона і чотири буханки хліба, кирпичики двокілограмові. У батька були ще хрести, але він пожалів» [45, с. 857].

Документи, які б дозволили проаналізувати виконання універмагом валютного плану та плану реалізації, збереглися частково. Кращою є ситуація зі звітами по Роменському відділенню «Торгсин» за 1933 р. Якщо врахувати, що до складу останнього входив лише універмаг у Ромнах, то їхні показники повинні співпадати. Незначні роз-

біжності пояснюються рядом об'єктивних і суб'єктивних чинників (різним часом подання підсумкових цифр, уточненнями та коригуванням планів протягом року), але на підсумкову картину вони впливають мінімально. Отже, маємо можливість більш повно прослідкувати динаміку купування цінностей осередком.

Валютний план 1932 р. Роменський універмаг «Торгсин» виконав на 46,4 % [8, арк. 38]. Так, протягом першої та третьої декад вересня та першої декади жовтня 1932 р. скупункт придбав побутового золота на 6,2 тис. крб., тобто щонайменше 4,8 кг [47, арк. 79]. За грудень 1932 р. місцева філія оформила 101 грошовий переказ на загальну суму в 2 тис. крб. Третина з них надійшла з США (837 крб.), сімнадцять з Польщі (281 крб.), один з Німеччини (майже 5 крб.), всі інші – це внутрішні перекази [48, арк. 11]. Підсумкових даних за рік віднайти не вдалося.

Наступного 1933 р. Торгсин планував отримати від Роменського відділення валютних цінностей на 245,6 тис. крб. (11,3 % надходжень облконтори). План не було виконано. Підсумкові показники не перевищували 163,8 тис. крб. або 66,7 %. З них 46,8 тис. крб. (56,5 % від запланованого) крамниця отримала від купування побутового золота, 49,3 тис. (100,7 %) – золота в монетах, 31,3 тис. (70,4 %) – срібла, 28 тис. (52 %) – грошових переказів, 8,4 тис. (54,4 %) – іноземної валюти [12, арк. 9; 49, арк. 98, 116; 50, арк. 4, 7, 16]. Майже 59 % надходжень філії припали на золото у виробках і монетах. Перевиконання плану по монетах може свідчити про вплив значної кількості селян. Саме їх вважали основними постачальниками золотих монет. Відвідувачі за рік здали не менше 74,5 кг хімічно чистого золота та 2045 кг хімічно чистого срібла. Реальні ж розміри коштовних металів були значно більшими. Так, лише за вересень – грудень 1933 р. магазин придбав 347,3 кг срібла на суму в 3757 крб. [51, арк. 16, 32, 51, 72, 74, 96, 140, 155, 174, 189, 210, 226]. Протягом квітня – вересня 1933 р. універмаг оформив 1116 грошових переказів на загальну суму 15,2 тис. крб., тобто в середньому один адресат отримував 13,6 крб. Основні країни, з яких вони надходили, залишалися незмінними: 41 % з США, 24 % з Польщі, 11 % з Англії, 8 % з Німеччини, ще 9 % з Франції, Литви, Туреччини, Китаю та інших країн, ще 7 % – внутрішні перекази [21, арк. 47].

Третій рік функціонування філії засвідчив, що пік відносно успішної її роботи залишився позаду. Упродовж 1934 р. універмаг «мобілізував» валютних цінностей на 71 тис. крб. (без даних за травень) проти 107 тис. запланованих, тобто 66,4 % [12, арк. 163; 23, арк. 48; 52, арк. 75; 53, арк. 84, 98, 107, 118, 182]. Директор Роменського універмагу «Торгсин» М.А. Ігенберг пояснював низькі показники залучення цінностей змінами в кон'юнктурі ринку, контингенті відвідувачів та відсутності «ходових» товарів. Так, у першому півріччі 1934 р. основними відвідувачами крамниці були селяни, яких цікавили винятково борошно. Проте у третьому кварталі ситуація

докорінно змінюється. «Селянство, – зазначав М.А. Ігенберг, – загалом відхлинуло, лишилися лише ті, хто здавав цінності переважно не за борошно, а за промтовари, особливо шкіру, тканину, шерсть». Домінувати у крамниці стало міське населення, передусім одержувачі переказів. Вони цікавилися значно дорожчими та якіснішими товарами, що перетворило «ходові» до цього товари на «неходові» і навпаки. Наявний асортимент товарів не зміг задовольнити більш вибагливих покупців і ті йшли з крамниці. Крім того, лунали скарги на занадто високі ціни. Зменшення відпускних цін дозволило б Торгсину швидше реалізовувати борошно, крупи, рибу, цигарки, рослинну олію, винно-горілчані вироби, соду, чоловіче та жіноче взуття, жакети, светри, вироби з хутра та шкіри, трикотаж, хром, гас та інше [12, арк. 178].

До нас майже не дійшли щомісячні чи кварталні звіти по надходженню коштовних металів. Відомо, що за три місяці (квітень, червень та вересень) 1934 р. філія скупила золота у виробках і монетах на 10,4 тис. крб. (щонайменше 8 кг), а срібла на 5 тис. (302 кг) [53, арк. 98, 107, 118, 182, 235]. Краща ситуація з даними по іноземній валюті та грошових переказах з-за кордону. Протягом 1934 р. універмаг отримав їх на 2,5 та 20,2 тис. крб. відповідно [23, арк. 48; 54, арк. 3]. Ця обставина дозволяє припустити, що коштовних металів та каміння філія придбала на 48,3 тис. крб. Частка діамантів не була значною (у четвертому кварталі їх планували отримати не більше ніж на 900 крб.) [55, арк. 101].

Фінансовий план 1935 р. Роменський універмаг «Торгсин» перевиконав на 101,8 %, отримавши цінностей на 49,8 тис. крб. проти 48,9 тис. запланованих [13, арк. 194–195; 56, арк. 26, 28, 30, 36, 38, 40]. Цього вдалося досягти завдяки ажіотажу останніх місяців року, коли населення поінформували про ліквідацію об'єднання 1 лютого 1936 р. Покупці поспішали позбутися наявних на руках товарних книжок системи, які за кілька місяців втратили б свою цінність. Упродовж 1935 р. універмаг в Ромнах придбав побутового золота щонайменше на 8 тис. крб., золотих монет на 7,2 тис., срібла на 8,1 тис., грошових переказів на 20,4 тис., іноземної валюти на 5,6 тис., коштовного каміння на 0,5 тис. [13, арк. 194–195; 57, арк. 13, 25, 39, 52, 83, 60, 112, 120, 129, 138]. У ваговому еквіваленті торговельний пункт «мобілізував» щонайменше 11,8 кг хімічно чистого золота та 405 кг хімічно чистого срібла.

Таким чином, за підрахунками автора протягом серпня 1932 р. – грудня 1935 р. Роменський універмаг «Торгсин» скупив у населення валютних цінностей не менше ніж на 292,8 тис. крб. Вага хімічно чистого золота, яке населення у вигляді брухту чи монет продало місцевій крамниці об'єднання, сягала, за найскромнішими підрахунками, 99,1 кг, а срібла – 2,8 т.

Водночас з валютним планом філію зобов'язували виконувати план реалізації. Якщо за 1932 р. даних віднайти не вдалося, то у 1933 р. універмаг продав товарів покупцям на 160,4 тис. крб. (62,8 % від запланованого), у 1934 р. – на

78,7 тис. (86,7 %), у 1935 р. – 52,5 тис. (102,5 %), тобто загалом на 291,6 тис. [12, арк. 6, 163; 13, арк. 202; 23, арк. 55; 49, арк. 98 а; 50, арк. 3, 6, 15, 61; 56, арк. 7, 9, 11, 25, 27, 29, 35, 37, 39]. Фахівці об'єднання сподівалися, що у першому кварталі 1933 р. співвідношення між проданими магазином товарами продуктової та промислової груп становитиме 66 % на 34 %, а у другому – 93 % на 7 %. Однак домінування продтоварів виявилось тотальним – 98 %. Левова частка продажів припадала на так званій «хлібофураж»: січень – 91 % (10 тис. крб.), лютий і березень – по 93 % (11,1 та 15,8 тис. відповідно) [39, арк. 12–13]. Такі результати лише підтверджують, що людям не було чого їсти, адже вони масово обмінювали родинне золото та срібло на найпростіші товари – борошно і хліб.

Торгсином були розроблені валютні плани і на 1936 р., хоча обмежувалися вони операціями зі скуповування іноземної валюти та оформлення грошових переказів. Упродовж року, на думку фахівців, населення мало віднести до Роменського універмагу інвалюти на 0,9 тис. крб., а переказів – на 16,3 тис. [58, арк. 170]. Однак зреалізувати задумане не вдалося. 13 грудня 1935 р. Чернігівська облконтора «Торгсин» отримала телеграму від голови Правління Всесоюзного об'єднання М.А. Левенсона, в якому той вимагав ліквідувати Роменський універмаг до 22 грудня, що й було зроблено [59, арк. 20].

Таким чином, дана розвідка є першою спробою відновити історію створення та функціонування Роменського універмагу «Торгсин». Реалії, з якими зіштовхувалися працівники системи в районах, були значно складнішими за роботу центральних універмагів великих міст чи обласних центрів. Проте було і чимало схожого між ними: нестача кваліфікованих кадрів, боротьба за приміщення, безвідповідальне ставлення до зберігання товарів, вплив покупців у перші роки роботи. Універмагу вдавалося скуповувати у населення достатньо великі об'єми валютних цінностей, але не виконувати завищені плани. До середини 1934 р. люди вичерпали запаси золота і срібла, а з закінченням голоду – швидко втратили інтерес до системи. Дана проблематика навряд чи може вважатися вичерпаною. Подальшого вивчення потребують біографії працівників, які обслуговували універмаг, а також уточнення об'ємів «мобілізованих» ним валютних цінностей.

ПОСИЛАННЯ

- Осокина Е. А. За зеркальной дверью Торгсина / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104; Її ж: Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.; Її ж: Торгсин в советской экономической системе 1930-х годов / Е.А. Осокина // Труды Института российской истории РАН. – 2013. – № 11. – С. 206–226; Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.
- Марочко В. Діяльність торгсінівської системи міста Києва / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 163–175; Його ж: Торгсини Києва в роки голодомору / В. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2009. – Вип. 15 : у 2-х ч. – Ч. 2. – С. 63–77.

- Павлова И. В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И. В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169; Орешкин О.Ю. Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг. / О. Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2012. – № 4. – С. 162–165; Мельничук О. Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.): становлення та функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» / О. Ю. Мельничук. – К., 2015. – 18 с.; Шуйський І. В. Всеукраїнська контора «Торгсин» у Харкові в 1932–1934 роках / І. В. Шуйський // Studia Slobozhanica: Матер. міжнар. наук.-метод. конф. – Харків, 2016. – С. 86–90; Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

- Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Чернігівської області УСРР. – Харків, 1933. – 140 с.

- Підсумки обліку міської людности УСРР 1931 року. – Харків, 1933. – 211 с.

- Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 42, 26 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, 292 арк.

- Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р-1629, оп. 1, спр. 4, 69 арк.

- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 23, 66 арк.

- Радянське життя. – 1932. – 14 грудня.

- Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 20, 60 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, 237 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, 318 арк.

- Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / [виконавчий директор комісії Джеймс Мейс]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. III : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 782 с.

- Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 3, 78 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 39, 120 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 78, 102 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 53, 26 арк.

- Держархів Сумської обл., ф. Р-5608, оп. 1, спр. 8, 58 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 38, 97 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 93, 108 арк.

- Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 19, 16 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 70, 115 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 144, 149 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 58, 42 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 73, 42 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 103, 147 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 180, 320 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 94, 203 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 155, 149 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-616, оп. 1, спр. 379, 124 арк.

- Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-1379, оп. 1, спр. 36, 224 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, 224 арк.

- Український голокост. 1932–1933. Свідчення тих, хто живив : у 10 т. / [ред., упоряд. Ю. Мицик]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 4. – 2007. – 504 с.

- ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 21, 205 арк.

- За більшовицький колгосп (Ромни). – 1933. – 17 жовтня.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 45, 67 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543, 6 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-323, оп. 1, спр. 411, 83 арк.

- ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 181, 123 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 75, 156 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-470, оп. 1, спр. 932, 102 арк.

- Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 30, 29 арк.

- Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 27, 121 арк.

- Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / [редкол. : О.Ф. Лаврик, О.В. Медуніца (співголови) та ін.]. – Суми : Собор, 2008. – 920 с.

- Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. 36 документів і матеріалів / [упоряд.: С. В. Бутко, С. І. Федусь]. – Чернігів: КП «Видавництво “Чернігівські береги”», 2009. – 208 с.

- Державний архів Харківської обл., ф. Р-4640, оп. 13, спр. 3, 95 арк.

48. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 3, 17 арк.
 49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 58, 145 арк.
 50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 132, 61 арк.
 51. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 35, 230 арк.
 52. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 58, 75 арк.
 53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 70, 273 арк.
 54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 74, 43 арк.
 55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 66, 145 арк.
 56. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 761, 44 арк.
 57. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 107, 163 арк.
 58. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 97, 189 арк.
 59. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 124, 79 арк.

Горох Н.В. Роменский магазин «Торгсин» (1932–1935 гг.)

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования магазина «Торгсин» в Ромнах. Особое внимание уделено организационной структуре, характеристике ее работы, анализу показателей выполнения валютного плана и плана реализации товаров.

Ключевые слова: система «Торгсин», Ромны, магазин, организационная структура.

Horokh M.V. Torgsin store in Romny (1932–1935)

In this article the author, using the wide circle of archive documents, examines previously unknown pages from history of Torgsin store in Romny. Special attention is devoted to the organizational structure, characteristics of its work and the analysis of the data about the implementation of the currency system plan and the realization of goods plan.

Key words: system of «Torgsin», Romny, shop, organizational structure.

28.02.2017 р.

J

УДК 94(477.51):379,8«19»

М.О. Герасько

**ТРАДИЦІЙНЕ ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ
БАТУРИНЩИНИ У ХХ СТ.**

Стаття присвячена дослідженню форм громадського дозвілля молоді на Батурищині у ХХ ст. Дана праця базується на вивченні польового матеріалу, зібраного автором у старожилів Батурина та навколишніх сіл – Обмачів, Осіч, Пальчики, Матіївка, Красне та Митченки. З метою передачі колориту говірки без порушень «правил» місцевого діалекту, автор подає у тексті спогади старожилів із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей.

Ключові слова: Батурищина, дозвілля, вечорниці, досвітки, вулиця, колодка, молодіжні розваги, забави.

Народна система педагогіки та культурних цінностей українців виробила певні правила поведінки, філософське ставлення до активної енергії молодого покоління і мала власні етнічні засоби для впорядкування емоцій та надзвичайної енергії. Це була не система приборкування пристрастей, а продуманий до дрібниць спосіб розумного витрачання енергії [1, с. 50]. Традиція проведення молодіжного дозвілля в Україні, що була основним соціальним інститутом тимчасового чи фіктивного споріднення [2, с. 51], сягає своїм корінням у сиву давнину. В населення містечок та сіл ці звичаї переходили із покоління в покоління, тому залишались майже незмінними аж до середини ХХ ст.

Українські форми громадського дозвілля молоді не-

дноразово ставали предметом уваги вітчизняних етнологів, краєзнавців та фольклористів. Практичне дослідження їхньої історії розпочалося ще в ХІХ ст. Зокрема, вивченням традиційної культури населення займалися історики та етнологи О. Шафонський, Я. Маркович, Б. Грінченко, П. Чубинський, О. Афанасьєв-Чужбинський, Є. Гребінка, А. Стороженко, М. Закревський, Л. Боровиковський, М. Гоголь, та багато інших. Варто зазначити, що краєзнавча діяльність П. Куліша відкрила шлях іншим дослідникам, до яких належать М. Маркевич, П. Литвинова-Бартош, О. Потебня, М. Сумцов та ін. У ХХ та ХХІ ст. цю тему досліджували В. Борисенко, І. Ігнатенко, О. Кісь. Проте, праці, яка б узагальнила вивчення дозвілля молоді як феномену традиційної культури населення містечок Чернігово-Сіверщини, зокрема Батурищини, донині не існує.

Дана робота базується на вивченні польового матеріалу, зібраного автором у старожилів Батурина та навколишніх сіл – Обмачів, Осіч, Пальчики, Матіївка, Красне та Митченки. Опрацьований матеріал дає можливість дослідження теми вечорниць на Батурищині.

Як зазначає О. Воропай, «після Миколая в селах України вже кожного вечора збирались вечорниці» [5, с. 32]. Проте, в деяких місцевостях вони розпочинались 14 вересня на Семена [6, с. 258], в інших – на другу Пречисту (21 вересня за н. ст.), ще в інших – на Покрову (14 жовтня за н. ст.) чи на Кузьми й Дем'яна (14 листопада за н. ст.) [7, с. 15].

Довгими осінніми та зимовими вечорами дівчата сходилися в одну хату, де, співаючи, пряли; туди приходили і парубки. Такі гуляння називалися вечорницями [8, с. 27]. У кожної дівчини було сподівання на те, що вечорничний обранець згодом стане її нареченим; вона гордилась тим, що має парубка [3, с. 116]. В Україні хлопці найчастіше одружувалися після служби у війську. Якщо з якоїсь причини парубок не йшов до війська, то до досягнення 21 року він, як правило, не одружувався, а в Російській імперії навіть законодавством заборонялося церкві вінчати неповнолітніх хлопців віком до 20 років [9, с. 205].

Молодь по-різному ставилась до проведення дозвілля і дотримання норм етики та моралі. Якщо для дівчини незайманість до шлюбу була безумовним принципом, то на хлопців таке правило не поширювалось [3, с. 117]. На вечорницях, незважаючи на залицання хлопців, дівчата намагалися гуляти чесно, пам'ятаючи настанови матері, яка нагадувала, що «на козаку нема знаку». Були такі дівчата, які вже вийшли із свого віку, а ще ходили на вечорниці. В такому випадку мати радила: «Виходь, доню; сякий-такий Пантелій, аби душі веселій»; могла з гнівом кричати: «Виходь заміж, коли хоч хтось сватає, бо досидишся до сивої коси, до чорного зуба» [27, с. 1], адже до старої діви часто ставилися упереджено [3, с. 123]. А коли вже знаходився гарний парубок і дівчина відповідала взаємністю, то їй мати давала таку настанову: «З Богом,